

„Ország egyetem nélkül”

Könyvhasználat, egyetemjárás és értelmiségi életpályák a középkori Magyarországon

Studentes extra regnum

Egyetemjárás és könyvhasználat az esztergomi káptalanban, 1183–1543

Magyarországon 1635 óta működik folyamatosan egyetem. Pázmány Péter esztergomi érsek alapította az érsekség akkori székhelyén, Nagyszombatban. Azért Nagyszombatban, mert az érsekek középkori székhelye, Esztergom vára 1543-tól 1683-ig török fennhatóság alatt volt. Az újjáépítés nehézségei miatt csak 1820-ban költözött vissza az érsek és a káptalan Esztergomba.

Magyarországon és Közép-Európában a középkorban természetesen voltak a külföldi egyetemi tanulmányok (az egyetemjárás), mert a XIV. század utolsó harmadáig egyetemek csak Nyugat-Európában működtek.

A XIV. század közepén Közép-Európában minden uralkodó a legelső egyetemek, a párizsi vagy a bolognai mintájára egyetemet alapított. Közülük egyedül Prágában volt folyamatos az egyetem működése (1347). Krakkóban (1364) és Bécsben (1365) az egyetem az alapítók, Nagy Kázmér, illetve Rudolf halála után megszűnt. Nagy Lajos magyar király leánya, (Szent) Hedvig királyné és férje, Jagello I. Ulászló támogatásával 1397-től Krakkó a térség jelentős egyeteme lett. Bécsben IV. Rudolf utóda, II. Albert 1384-ben indította újra az intézményt. Ebbe a sorba illeszkedik Nagy Lajos egyetemalapítása Pécsen, 1367-ben. Közös a három egyetem sorsa abban, hogy egyik sem működött folyamatosan alapítója halála után. Pécs abban különbözött a többitől, hogy nem uralkodói, hanem püspöki székhelyen hozta létre az alapító. Ebből a különbségből következett a középkori magyarországi egyetemalapítások folytatása is. Mind Krakkóban, mind Bécsben az egyetemet a kö-

vetkező uralkodók újraindították. Magyarországon a XV. században az uralkodók mindig új alapítással kísérleteztek. Továbbra sem uralkodói székhelyen, hanem nagy múltú és jövedelmű káptalani székhelyeken. Zsigmond király (1387–1437) az ország fővárosa, Buda mellett Óbudán (Vetus Buda) két alkalommal (1395, 1410) próbált egyetemet létrehozni. A folytatás azonos volt a pécsi egyetem sorsával. Mátyás király (1458–1490) kívánságára Vitéz János esztergomi érsek (1465–1472) mint a királyi kancellária vezetője 1467-ben Academia Istropolitana néven alapított egyetemet az ország nyugati határán lévő Pozsonyban. A harmadik középkori magyarországi egyetem Vitéz János halála után hanyatlani kezdett, majd megszűnt.

A kanonokok és az egyetemi tanulmányok

Az „ország egyetem nélkül” állapotból következően az ars műveltségénél magasabb szintű szaktudást, fokozatokkal bizonyított felsőfokú szakképzettséget csak külföldi egyetemeken sajátíthattak el, ezeket a szakismereteket itthon az egykori studensek az ország egyházi és világi jogintézményeiben, székesegyházi, városi iskoláiban kama-toztatták – elsősorban egyházi javadalmakat szervezve székesegyházi és társaskáptalanokban az esztergomi káptalan tagjai is. A felsőfokú tanulmányaikat befejező studensek egyetemen szerzett ismeretei nemcsak a szakszerűséget biztosították Magyarországon, hanem azonosak is voltak Európában az összes tudományágban, a gyakorlati alkalmazásban is, a kánonjog területén, a szentszéki (egyházi) bíráskodásban, illetve a székesegyházi oktatás septem artes liberales (hét szabad művészet) rendszerében. Ezért a középkori magyarországi egyetemjárás az egyes szakágak magyarországi tudománytörténetének egyik fontos forrásbázisa, a nyugat-európaival azonos kultúránk kétségbevonhatatlan bizonyítéka. Ennek anyagi fedezetét a káptalani javadalom biztosította, a testület pedig lehetőséget adott fiatalabb tagjainak, hogy külföldön egyetemi tanulmányokat folytathassanak, azal a feltétellel, hogy három év után haza kellett

jönniük beszámolni tanulmányaikról, megmutatni, hogy valóban tanulással foglalkoztak-e kint és nem haszontalan, léha időöltés volt-e külföldi tartózkodásuk. A káptalan idősebb tagjai között többen voltak olyanok, akik már egyetemi tanultsággal kerültek be a káptalanba. Ők más káptalan javadalmával vagy városi, mezővárosi polgár gyerekeként szülői segítséggel, illetőleg kanonok nagybátyák támogatásával végezték egyetemi tanulmányaikat.

Az egyetemi oktatás alapformája az előadás (lectura) volt. Az előadó prelegálta a kijelölt tananyagot és ezt magyarázta, azaz kommentárt fűzött hozzá. A diákok, scholarisok, studensek ezt lejegyezték. Az egyetemi tanulmányok egykori és mai nélkülözhetetlen segédeszköze az előadásokról készült jegyzet. Ezeket a jegyzeteket azután magukkal hazahozva itthoni munkájukban segédkönyvként használták az egykori studensek. A könyvnyomtatás tette lehetővé egy-egy nagynevű professzor kommentárjainak nagy példányszámú sokszorosítását tankönyvként. A kéziratos és nyomtatott formában fennmaradt kommentált előadásokból tudjuk rekonstruálni a középkori egyetem tananyagát. Az előadások lejegyzése gyakorlatilag diktálás alapján történt. Annak érdekében, hogy ez mindenki számára lehetséges legyen, az előadó tanárnak büntetést kellett fizetnie, ha gyorsabban tartotta a felolvasást, azaz gyorsabban diktált, mint ahogy a diákok azt lejegyezni tudták.

Esztergomban 1526-ig önállóan működött egy jellegzetesen egyetemhez kapcsolható intézmény, a Collegium Christi, és könyvtára. A pécsi egyetem elhalása és az óbudai egyetem létrehozása közti időpontban, a XIV. század végén, 1394 körül alapította meg Esztergomban Budai János esztergomi kanonok, barsi főesperes (1391–1427) a külföldi egyetemi tanulmányok támogatására a Collegium Christit, és a főszékesegyházi káptalanhoz kapcsolta.

A kollégium tagjai a székesegyházi iskolában megszerezték azokat az ars (septem artes liberales) ismereteket, amelyekkel beíratkozhattak egyetemi fakultásokra. A külföldi egyetemi tanulmányok költségeit a Collegium Christi alapítványi vagyonából fedezték. Szabadon választhatták meg tanulmányaik színhelyét és műfaját. A Collegium Christi önállósága 1526-ban szűnt meg, amikor a török sereg közeledtére Bécsben, az egyetemnél helyezték el tőkét. Magyarországi viszonylatban szerencsésnek mondható módon fennmaradt nyolc kötet a legalább ötvenkötetes kollégiumi könyvtárból.

Az esztergomi káptalanban 177 egyetemet járt kanonok volt 1183 és 1543 között. Párizs és Itália egyetemeire ötven studens hetvenhét alkalommal íratkozott be. Ez azt jelenti, hogy 27 studens folytatta tanulmányait másik itáliai egyetemen, illetve bécsi és krakkói diákok elsősorban jogi fokozatszerzés céljából keresték fel az itáliai egyetemeiket. A Prága, Bécs, Krakkó, Óbuda egyetemein megfordult nyolcvanhárom studens közül tizenegy keresett fel más közép-európai egyetemet. Prágából Bécsbe, Bécsből Prágába, Krakkóba, Krakkóból Bécsbe vagy itáliai egyetemekre mentek tovább. Negyvennégy kanonok egyetemi tanulmányainak színhelyéről jelenleg nem rendelkezünk adattal.

A szakképzettséget tekintve az esztergomi káptalanban egyetemi tanultsággal rendelkezők többségének – a jelenleg ismert és rendelkezésünkre álló források alapján – kánonjogi szakképzettsége volt. A legmagasabb egyetemi fokozatot is ebből szerezték meg a legtöbben.

Az egyetemi végzettség és a javadalomszerzés az esztergomi káptalanban a következőképpen jelentkezett: majdnem kétszerese azoknak a kanonoknak a száma a káptalanban, akik már egyetemi tanulmányokkal kerültek be. A káptalanba való bekerülésben ez előnyt jelentett. Elsősorban abban, hogy az egykori egyetemi ismeretségek segítették őket esztergomi javadalomhoz. Az 1448 és 1450 között Padovában tanultak, valamint a Mátyás-kor végén, Jagello-kor elején Krakkóban tanultak között feltűnően magas ez a szám. Az egyetemet járt kanonokok több mint fele (98 fő) szerzett fokozatot. A jogi fokozattal rendelkezők aránya majdnem kétharmada a többi fokozattal rendelkezőnek.

Az esztergomi javadalmasok tanultságukkal udvari (királyi követek, a királyi kancellária vezető tisztségviselői, királyi, királynéi titkárok) és káptalani szakszolgálatban (egyházi bíróság, jegyzők, ügyvédek, székesegyházi iskola, hiteleshely) működtek. A magyar királyok harminckét egyetemi fokozattal rendelkező udvari (állami) szolgálatot ellátó személy jövedelmét fedezték esztergomi javadalommal. Ha összehasonlítjuk a fokozattal rendelkezők és a fokozat nélküliek tevékenységét, láthatjuk, hogy a káptalanban működött a több fokozattal rendelkező kanonok.

Az 1183 és 1543 között egyetemet járt, könyvtulajdonos esztergomi kanonokok könyvei

Az egykori Vigyázó-könyvtár kódexei

Esztergom török ostroma után szétszóródtak. A kéziratok, amelyek a kanonoki hagyatékokból már korábban bekerültek a székesegyházi könyvtár állományába, nagyobb részben a várban maradtak, és máig ismeretlen módon Budára kerültek. Onnan ezeket a többi ott lévő kódexszel, nyomtatott könyvvel együtt 1686-ban, a vár felszabadítása után – mint a Habsburg császár, illetve magyar király tulajdonát – a bécsi Hofbibliothekbe szállították. A fennmaradt nyomtatott könyvek tulajdonosaiktól már Nagyszombatban, a káptalan Esztergom utáni székhelyén szóródtak szét további tulajdonosokhoz. (NB. 1543-ban a nyomtatott könyveket vitték magukkal a tulajdonosaik. A kódexek már nem voltak használatban, nem jelentettek értéket. Ezért hagyták ott őket a várban!)

Magyarországon a XV. század második felében Esztergomban volt meg az egyetemi oktatás legtöbb gazdasági és társadalmi feltétele. Az egyházkormányzati központ mellett a székesegyházi és társaskáptalanok gazdag javadalmakkal rendelkeztek, amivel biztosítani lehetett volna az egyetem működésének gazdasági fedezetét. A székesegyházhoz tartozó könyvgyűjtemények állományát kiegészítette és műfajilag a humanista irodalommal gazdagította Vitéz János magánkönyvtára. Bár a Collegium Christi jelentőségét ebből a szempontból Mályusz Elemér a bécsi egyetem melletti Collegium ducaléhoz hasonlította, hiányzott azonban Esztergomban az egyetemi élet másik feltétele, az uralkodói udvar, az államigazgatási és gazdasági országközpont. A jelenleg ismert 177, 1543 előtt egyetemjárt esztergomi javadalmas közül a káptalanban működő 145 kanonok a tanultságával, könyvgyűjteményével lényegesen hozzájárult a középkori Esztergom anyagi és szellemi kultúrájának megteremtéséhez, biztosította, hogy a székesegyházi iskola növendékei megfelelő tanultsággal indulhassanak külföldi egyetemekre. Az egyetemjárt kanonokok káptalanbeli tevékenysége alapul szolgált az esztergomi érseki udvar, a székesegyházi iskola működéséhez.

A kortársak ezt egy szállóigében így fogalmazták meg: „Az esztergomi érseki (azaz székesegyházi) iskolának olyan jó neve volt, hogy kinek tanultságához szó fért, röviden csak így jellemezték: Ez sem nevelkedett Pál (ti. Várday) érsek udvarában.”

Körmendy Kinga

A Vigyázó-családnak a Magyar Tudományos Akadémiának tett alapítványát, benne a könyvtárat legelőször Dézsi Lajos értékelte 1928-ban, a szegedi egyetemen tartott rektori székfoglalójában. Könyvanyagát jellegében gróf Apponyi Sándor Hungarica-gyűjteményével rokonította, de annál szélesebb gyűjtőkörrel. Indokoltan helyezte a könyvtárat az Akadémiának adományozott korábbi könyv- és kéziratgyűjteményekkel egy sorba. Mind a könyvtár adományozása, mind az Akadémiának tett vagyonaajándékozás Vigyázó Sándor és Vigyázó Sándorné Podmaniczky Zsuzsanna elhatározása volt. Vigyázó Ferenc megőrizte, gyarapította a gyűjteményt, és szülei kívánságát teljesítette az alapítvánnyal. Dézsi Lajos megfogalmazásában: „Nem főúri hiúság vagy szeszély, hanem egy kiváló ízlésű tudomány- és irodalomszerető főúrnak és fiának jól átgondolt és megfontolt hazafias cselekedete.” A könyvtár és a hozzá tartozó kéziratok hagyatéka történetét, összetételét Szinnyei József főkönyvtárnok az Akadémiai Könyvtár 1929. és 1930. évi tevékenységéről adott jelentésében ismertette először. A Vigyázó-Podmaniczky gyűjtemény a két nemesi, majd főrangú család több nemzedéken át tudatosan gyűjtött könyveiből, megőrzött levéltári és kéziratok hagyatékából, műtárgyaiból jött létre.

A család első számontartott könyvgyűjteményét a nemesi felkelésben részt vevő Vigyázó Antal hozta létre és helyezte el a vácrátóti kastélyban. Ebben a könyvtárban a XIX. sz. eleji magyar, német szépirodalom, folyóirat, elsősorban a magyar történelmi irodalom kapott helyet.

Fia, Vigyázó Sándor könyv- és kéziratritkaságokat, kódexeket, 1711 előtti magyar nyomtatványokat, műtörténeti kiadványokat vásárolt. Az ő könyvtárának jellegét a ritkaságok határozták meg. Vigyázó Ferenc a francia memoáirodalom, műtörténeti, magyar történelmi, jogi könyvek és a könnyedebb műfajú francia, német regények példányaival gyarapította a családi könyvtárat. Anyai részről a Podmaniczky-család könyvtárába XIX. század eleji német regények, evangélikus hitbuzgalmi művek tartoztak. Különös jelentősége van a család kéziratok zeneműgyűjteményének. A végrendelet értelmében az Akadémia köteles volt a rákoskeresztúri kastélyt,